

ПРИРОДА ОСОБОВИХ ІМЕН ТА ЇХ ВІДТВОРЕННЯ ЗАСОБАМИ ЧУЖОЇ МОВИ

Анотація. У статті проаналізовано дотеперішню практику відтворення особових імен засобами чужої мови та вказано на її недоліки. Причиною таких недоліків є суперечність між традиціями відтворення поміна *proorgia* засобами чужої мови та нехтуванням або ж недооцінкою специфіки власних назв як мовних одиниць.

Ключові слова: Пропріальна лексика, особове ім'я, характеристична функція, національна значущість, структурна адаптація.

Теорія і практика відтворення власних назв засобами чужої мови має значну наукову літературу та ще більшу базу фактичного матеріалу. Попри величезну увагу - як теоретиків, так і практиків - до передачі власних назв засобами чужої мови та різноманітність пропонованих принципів і підходів на шляху її практичної реалізації, у мовознавчих колах, у середовищі перекладачів, а також пересічних мовців часто вказують на недоліки сучасної практики або навіть вважають її хибною [2; 3; 5; 6; 8; 9; 13; 16]. На нашу думку, такий стан речей склався через суперечність між традиціями відтворення поміна *proorgia* засобами чужої мови та нехтуванням або ж недооцінкою специфіки власних назв як мовних одиниць.

Специфічна сутність власної назви, окрім іншого, знаходить свій вияв у її особливих функціях, що у свою чергу диктує особливі підходи при передачі поміна *proorgia*, зокрема, особових імен засобами чужої мови. Як відомо, особові імена здатні не лише називати, ідентифікувати та розрізняти найменованих осіб, а й передавати про них певну інформацію [7]. Якщо здатність особового імені називати-ідентифікувати-диференціювати найменовану особу є його очевидною іманентною властивістю, то характеристичні можливості імені, завдяки яким можна почерпнути інформацію про соціальний статус, національне чи регіональне походження денотата і т.п., не мають універсального характеру, а їх ідентифікація напряму залежить від мовної компетенції мовців [пор.: 4, с.187]. Це означає, що при передачі власної назви засобами чужої мови необхідно домогтися не лише виконання нею універсальної номінативно-ідентифікаційно-диференційної функції, а й забезпечити реалізацію інших, факультативних функцій, зокрема характеристичної, або інформаційної. Так, наприклад, яскравий приклад національної значущості власної назви подає видатний український лінгвіст Ярослав Рудницький в есе «Ібиця –

острів іспанський», де автор увиразнює характеристичні можливості кожного із восьми національних варіантів назв острова: «...я чув їх досить багато: *Ibica* поруч з *Ivica* – в устах іспанців з кастильським «наголосом», *Ibiza* – по-каталонському в Барселоні, *Ibiца* – в устах італійців та німців, *Айбица* – у вимові «англізаторів» /.../, в ідилічному збританізованому містечку Санта Авлялія дель Ріо готель носить горду назву «*Єбіза*», назву, яку досить важко ставити на папір. Отож, якщо взяти до уваги ще і найстаршу, фінікійську назву *Ibosim* „білий острів”, матимемо справді величезне різноголосся» [14, с. 119].

Однією з найпоширеніших та найупізнаваніших характеристичних можливостей особового імені є його здатність вказувати на національне походження носія, тобто особове ім'я може набувати національної значущості. Щоправда, може скластися враження, що особові імена позбавлені національної значущості або ж, у ліпшому разі, ця функція має маргінальний характер: адже у мовах усіх народів, що, наприклад, належать до християнської культури, базовим є спільний репертуар християнських імен, як правило, чужомовного походження, – гебрейського, давньогрецького, латинського – які можна кваліфікувати своєрідними «інтернаціоналізмами». Справді, лише в окремих випадках виразником національної значущості особового імені є його доонімійне значення, якот: *Роксолана* ‘русинка, тобто українка’, *Jehúdlth* ‘юдейка’, *François* ‘француз’ або *Lech* ‘лях, поляк’ тощо. На цьому тлі, що, однак, не спростовує вищесказаного, виокремлюються серби, чий іменник, за даними В. Лазаревича, містить щонайменше вісім особових імен з «прямою» національною значущістю: *Срб*, *Срба*, *Србијанко*, *Србислав*, *Србљан*, *Србо*, *Србобран*, *Србољуб* [10, с.111].

Проте це хибне враження. В абсолютній більшості випадків національної значущості особові імена «християнських народів» набули в результа-

ті складного та історично тривалого процесу інкультурації християнства, обов'язковим елементом якого була також і адаптація чужомовних з походження християнських імен-«інтернаціоналізмів» до фonomорфемної структури мови-реципієнта. Завдяки суто національному процесу адаптації структури чужомовних християнських імен-«інтернаціоналізмів» постали самобутні національні варіанти християнських імен. Так, гебрейське з походження ім'я *Yōchānān* з первісним значенням 'Єгова помилював, змилосердився; Бог милосердний' на українському мовному ґрунті стало *Іван*, болгарське, македонське, російське - *Иван*, сербське - *Јован*, польське - *Janusz*, чеське, словацьке - *Ján*, верхньохорватське - *Janez*, німецьке - *Hans*, англійське - *John*, французьке - *Jean*, італійське - *Giovanni*, іспанське - *Juan*, шведське - *Jöns*, литовське - *Jonas*, румунське - *Ion*, фінське - *Jukka*, угорське *János* тощо. Завдяки національномовній специфічності процесу адаптації християнських імен-«інтернаціоналізмів», вони набувають виразних національних структурних ознак та, як наслідок, національної значущості.

Разом з тим, нема найменших підстав вважати національномовну своєрідність структури особових імен суто формальним, зовнішнім явищем: за специфічними структурними рисами особового імені часто криється значний масив етнокультурної інформації. Так, наприклад, ініціальні *I-* та *J-* в структурі сучасних національномовних відповідників гебрейського імені *Yōchānān* пояснюють не стільки особливостями національних орфографій, скільки джерелами запозичення цього імені в різних європейських мовах, а джерела запозичення християнських імен - невід'ємний та вкрай важливий елемент духовної національної культури кожного народу. Народи, які сповідують християнство східного обряду, запозичували християнські імена за посередництвом давньогрецької мови, тому початкове *I-* у східнослов'янських та румунському відповіднику цього імені, а також у старослов'янському *Иоаннъ* - від давньогрецького *Ἰωάννης*. Народи, які сповідують християнство західного обряду, запозичували християнські імена за посередництвом латинської мови, де гебрейське *Yōchānān* функціонувало як *Joannes*, або *Johannes*, тобто з ініціальним *J-*. Тобто різниця ініціалей імен типу *Іван-Jan* - це не лише і не стільки результат національномовних відмінностей на рівні фонетичної структури, скільки мовний вияв самобутності національної духовної культури, зумовлений джерелами християнізації та специфікою інкультурації християнства.

Якщо порівнювати українські та, наприклад, польські імена як такі, що постали у контексті християнської культури східного та західного обрядів, то впадають в око такі «фонетичні» експоненти конфесійно-національної належності дено-татів - поляків та українців: *Авель* - *Abel*, *Варвара*

- *Barbara*, *Варнава* - *Barnaba*, *Варфоломій* - *Bartolomiej*, *Василь* - *Bazyli*, *Веніамин* - *Beniamin*, *Венедикт* - *Benedykt*, *Кипріяні* - *Cyprian*, *Киріак* - *Cyriak*, *Кипіло* - *Cyryl*, *Гавріло* - *Gabriel*, *Єлизавета* - *Elżbieta*, *Іван* - *Jan*, *Юрій* - *Jerzy*, *Зеновія* - *Zenobia*, *Яків* - *Jakub* тощо. Натомість національні - українські та польські - імена *Олександр* - *Aleksander*, *Олексій*, *Олекса* - *Aleksy*, *Андрій* - *Andrzej*, *Омелья*, *Омелько* - *Emil*, *Олена* - *Helena*, *Пилип* - *Filip*, *Йосип* - *Józef*, *Катерина*, *Катря* - *Katarzyna*, *Ірина*, *Ярина* - *Irena*, *Михайло* - *Michał* [1; 19] постали в результаті дії, окрім суто релігійно-конфесійних, ще й мовних чинників.

Незважаючи на очевидну національну значущість українських особових імен, їх «переклад» залишається дуже поширеним і в наш час. Так, словник-довідник «Власні імена людей» пропонує, наприклад, «перекладати» російською українські особові імена *Василь* - *Василий*, *Дмитро* - *Дмитрий*, *Микола* - *Николай*, *Михайло* - *Михаил*, *Омелья* - *Емельян* тощо. Така ж практика «перекладу» особових імен була запроваджена при оформленні паспортів громадян України. Коли пильніше придивитися до практики вживання імен українців лише протягом ХХ ст., то знайдемо чимало прикладів свідомої передачі українських іменних варіантів, якими іменуються українці, чужомовними відповідниками. Так, наприклад, на території Закарпаття аж до середини ХХ ст. «в офіційних документах імена українців, як зазначає проф. П. Чучка, в обов'язковому порядку „перекладалися“, тобто передавалися угорськими відповідниками. Люди, що в побуті відомі були під іменами *Василь*, *Ілько*, *Йосиф*, *Павло*, *Стефан*, *Федір*, *Юрко*, *Варвара*, *Єлизавета*, *Катерина*, *Параска* і т.д., у документах могли виступати тільки як *László*, *Illés*, *József*, *Pál*, *István*, *Ferencz*, *György*, *Borbála*, *Erzsebet*, *Piroska*» [17, с.142]. Відомий український маляр Федір Манайло у 30-40-х рр. ХХ ст. називався щонайменше п'ятьма іменами: *Теодоръ*, *Θεοδωρъ*, *Тиводар*, *Теодор*, *Tivodar*. Аналогічна практика перекладуваності імен українців у міжвоєнний період спостерігалася на Галичині, Буковині, Пряшівщині: пряшівський педагог Іван Шутяк у офіційних документах 20-30-х рр. ХХ ст. був записаний як *Иоаннъ*, *Иванъ*, *Иван*, *Ivan*, *Joann*, *Jan*, *Ján* [18, с.32-40]. Зрештою, у сучасній Словаччині місцевих українців в офіційній сфері йменують не питомими українськими іменами, а їх словацькими відповідниками: визначних українців - академіка НАН *Миколу* Мушинку, як і професора *Миколу* Штеця по-словацьки називають *Mikuláš*, а *Михайла* Мольнара - *Michal*.

Варто зазначити, «перекладність» українських імен як один із засобів національної характеристики денотатів використовують не лише в Європі, а й у Новому світі. Так, у середовищі української трудової еміграції Канади традиційні українські імена в англomовному середовищі замінюють англійськими відповідниками: «Кишеньковий словар

англійської і української мови” (Вінніпег 1917 р.) Євгена Козловського пропонує до українського імені *Агафія* англійський відповідник *Agatha*, до *Андрій* – *Andrew*, до *Аннуся* – *Janet*, до *Артемій* – *Artemas*, до *Гавриїл* – *Gabriel*, до *Георгій*, *Юрій* – *George*, до *Євгеній* – *Eugene*, до *Йоан*, *Іван* – *John*, *Jack*, до *Марійка* – *May*, до *Марія* – *Mary*, до *Михаїл* – *Michel*, до *Павло* – *Paul* та ін. [11].

Передача імен українців у чужомовному середовищі іменами-відповідниками мови державотворчої нації – це не просто ігнорування, свідоме або несвідоме, характеристичних можливостей імені щодо національного походження денотата, а й досить ефективний засіб денаціоналізації громадян недержавотворчих націй, нівелювання самобутності їх духовної культури, зокрема у такі важливі сфері, як національне назовництво. Показовою у цьому плані є жорстка і послідовна асиміляторська політика царської Росії, де на прикладі особових імен лише мовознавців кін. XIX – на початку XX ст. бачимо яскраві приклади русифікації: поляк *Ян* Бодуен де Куртене став *Іваном*, німець *Макс* Фасмер – *Максимом*, а особове ім’я хорвата *Ватрослава* Ягіча взагалі «зінтерпетували» як *Ігнатий*, тобто доонімне значення імені ‘вогнеслав’, виражене слов’янськими мовними засобами, відтворили латиномовним *ignatis* ‘вогненний’.

Асиміляторська сутність практики передачі власних імен українців чужомовними відповідниками, яка була обов’язковою у міжвоєнних Чехословаччині, Польщі, Румунії чи гортиській Угорщині, стає абсолютно очевидною, бо вона не мала зворотної дії, тобто чеські, польські, румунські або угорські імена в українській мові піддавали практичній транскрипції, а не передавали українськими відповідниками. Тобто *Томаша* Масарика ніхто не називав *Хомою*, *Міклоша* Горті – *Миколою*, а *Юзефа* Пілсудського – *Йосипом*. „Кишеньковий словар англійської і української мови” Євгена Козловського у своїй англо-українській частині також не містить онімної лексики, що, очевидно, треба розуміти як пропозицію передавати англословні власні назви в українській мові за допомогою їх практичної транскрипції, а не перекладати їх українською мовою.

У Советському Союзі, як, зрештою, і в постсоветській Росії та незалежній Україні в результаті колоніальної та неокolonіальної політики утвердився своєрідний «спільний іменний простір», зокрема у частині вживання імен українців та росіян. На перший погляд, політика спільного іменного простору є рівноправною та демократичною: українські імена у російському тексті передаються російськими відповідниками, а російські в українському – українськими. Наприклад, російське ім’я *Николай* в українській мові передається як *Микола*, а українське *Михайло* а російській мові – як *Михаил*. Такою дивовижно паритетною практикою відтворення українських та російських власних імен можна було б лише втішатися та подавати її як

приклад, вартий для наслідування в інших сферах україно-російських взаємин, проте насторожує уже сам факт винятковості україно-російської практики передачі власних імен. Адже стосовно інших слов’янських (окрім білоруських) та неслов’янських імен, то тут як українська, так і російська традиція цілком слушно рекомендує передавати чужомовні власні імена шляхом їх практичного транскрибування. Відомий російський мовознавець А.А.Реформатський слушно наголошував, що однією з вимог передачі імен у чужомовному тексті є „збереження національної своєрідності імені: *Іван* Тургенєв не може стати ані *Яном*, ані *Джоном*, ані *Жаном*, а при перекладі „Ревізора” *Осип* мусить залишитися *Осипом* (не *Жозефом*, не *Йозефом* і т.д.), тому що це його „національний костюм” [13, с.331].

Винятковий спосіб подачі українських імен в російській мові та російських в українській пояснюється традиційно – одвічною братською близькістю українського та російського народів, завдяки якій російські імена серед українців мають сприйматися як свої власні, а українські імена серед росіян також не повинні бути позначені специфікою „южнорусского произношения и правописания”. Таке традиційне пояснення, очевидно, є лукавством, бо воно приховує справжню сутність – бажання трансформувати онімне значення власного імені особи, зокрема його національну значущість шляхом заміни його чужомовним (російським або українським) відповідником. Так, ім’я російського імператора *Николая* II в українській мові стає щироукраїнським – *Микола* II, а в найменні голови Центральної ради України та вченого, що обґрунтував історичну самобутність української нації, *Михайла* Грушевського у російській мові вихолощено найменші натяки на якусь його національну самобутність, бо тут передають його по-общеруськи – *Михаил*. Саме ця прихована властивість нівелювати або трансформувати національну значущість українських або російських імен при передачі їх російсько- або україномовними відповідниками і є, на нашу думку, тим шовіністичним дияволом, що ховається за ширмою паритетності, рівноправності взаємодії української та російської антропонімної традиції.

Аналогічною є традиція передачі українських власних назв інших розрядів та класів – топонімів, урбанімів, а також прізвищ та імен по батькові – засобами російської мови, що забезпечує витворення спільного україно-російського онімійного простору. Витворення спільного україно-російського онімійного простору Дмитро Павличко справедливо кваліфікує як один із виявів русифікації: „Русифікація України, розпочата в давнину Російською імперією, знайшла своє світове виявлення. Загляньте в західні енциклопедії й переконаєтесь, що там змішуються поняття „Русь” і „Росія”, всі українські топоніми передаються у російському звучанні і т.д. і т.п.” [12, с.7]. Член-

кореспондент НАН України Юрій Карпенко також цілком справедливо вважає „Безсоромними випадками русифікації, наприклад, передачу української *Панасівки* російським *Афанасьєвка*” [9, с.18]. Українські інтелектуали добре розуміли неприродність та шкідливість поширеної чи то в Російській імперії, чи то в СРСР практику „перекладу” українських імен російськими. Так, ще Г.Квітка-Основ'яненко у повісті “Сердешна Оксана” обурювався, як на панських дворах „з *Явдохи* перевернуть на *Дуняшку*, з *Івги* на *Євгенію*, з *Пріськи* – на *Афроську*...”. Панас Мирний викривав хибну практику російських поміщиків облагороджувати імення українських селян, показуючи на прикладі своїх героїв як перейменували *Тимоша* на *Тимоху*, а *Уляну* на *Уліньку*. У СРСР лише Павло Тичина, прославившись публікацією у „Правді” вірша „Партія веде”, здобув особливе право не перекладати власне імення російською мовою, для інших українців-громадян СРСР система не робила жодних винятків при йменуванні їх російською мовою. Не випадково у 1987 р., коли на Літній школі словацької мови та культури при Братиславському університеті *Микола* Рябчук транслітерував засобами словацької мови своє українське ім'я *Микола* як *Mykola*, а не за посередництвом російської мови - *Nikolaj*, то керівник советської делегації сердито назвала цей непримітний вчинок „националистической выходкой”.

Наскільки політизованою була і зрештою залишається нині проблема передачі українських імен засобами російської мови, показують міркування такого авторитетного вченого, як Юрій Карпенко у тому ж таки вже „перебудовному” 1987 році: “Нині *Йоганна* Штрауса ніхто не назве *Іваном* Страусом, але слов'янські варіації імен одного походження настільки близькі, що цілком можуть замінити одна одну. І не треба категоричних крайнощів: або субституція (А.Кундзич), або лише транскрипція (С.Влахов і С.Флорін). Функціонально, стилістично значущими є обидва способи

передачі. Можна вважати такими, що утвердилися у російському мовленні форми *Микола* Бажан, *Павло* Тичина. Тут транскрипція дуже доречна. Однак це, звичайно, не означає, що всіх українців треба називати по-російськи *Микола*, *Павло*. Адже набагато частіше іменування покликано ідентифікувати, а не підкреслювати етномовну належність. І в такому разі доречнішою є субституція, а не транскрипція: *Николай* Пилинский, *Павел* Чучка” [8, с.166-167].

Асиміляторські мотиви перекладності особових імен стають очевидними на масових прикладах перекладу угорською імен українських громадян при прийнятті ними угорського громадянства, що спостерігаються на теренах Закарпаття в 2011-2013 р. За свідченнями очевидців, угорський консул не лише добирає угорські відповідники українських імен на зразок *Ілля* – *Illés*, *Степан* – *István*, *Микола* – *Miklós*, *Михайло* – *Mihály*, *Олександр* – *Sándor*, а й бере на себе сміливість «перехресувати» новоздобутих громадян Угорщини, якщо ті іменуються іменами, які не мають прямих відповідників в угорській: *Світлана* стає *Hajnalka* або *Zsuzsanna*, *Олеся* – *Ágnes* тощо.

Таким чином, національна значущість онімів є неодмінною їх прикметою. Тобто специфічні національномовні структурні ознаки власної назви, яких вона набула в результаті тривалого функціонування у конкретному національному етномовному середовищі, не лише свідчать на належність імені до лексичного фонду конкретної мови, а й набувають властивості вказувати на конкретне національне походження носія імені чи бодай самого імені. Ця властивість сучасних особових імен модерних націй виступає достатньо підставою для зарахування їх до числа безеквівалентної лексики. Це означає, що в чужомовному тексті їх не перекладають, їм не шукають відповідників, а передають за допомогою практичної транскрипції, що гарантує відтворення своєрідних мовних ознак мови-джерела у мові-реципієнті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Белей Л. Ім'я дитини в українській родині. – К., 2013. – 288 с.
2. Бендзар Б., Бобинець С. Українська фонографічна передача антропонімів античної, англо-, німецько- і франкомовної літератур. – Ужгород, 2000. – 172 с.
3. Бурячок А.А. Українсько-російський транслітерований словник власних імен і найпоширеніших прізвищ. – К., 2001. – 166 с.
4. Бучко Д., Ткачова Н. Словник української ономастичної термінології. – Харків, 2012. – 255 с.
5. Гиляревский Р.С., Старостин Б.А. Иностранные имена и названия в русском тексте. Справочник. – Москва, 1985. – 302 с.
6. Гудманиян А. Чужомовна пропріальна лексика у фонографічній системі української мови. – Ч. I-III. – Ужгород, 1999.
7. Карпенко Ю. О Функциях собственных имен//Spoločenské fungovanie vlastných mien. VII. Slovenská onomastická konferencia. – Bratislava, 1980. – S. 6-13.
8. Карпенко Ю.А. Теоретическая ономастика и практика перевода собственных имен на славянские языки // Великий Жовтень і розвиток духовної культури слов'янських народів. Тези доп. і повід. – Ч. I. – Одеса, 1987. – 165-167.

9. Карпенко Ю.О. Українські географічні назви латинкою: міркування ономаста // Відтворення українських власних назв (антропонімів, топонімів) іноземними мовами. Міжнародна наукова конференція, Київ 7-8 грудня 1993 р. Доповіді та повідомлення. – Київ, 1995. – С.14–21.
10. Лазаревіч В. Српски именослов. – Београд, 2001. – 986 с.
11. Козловський Є. Кишеньковий словар англійської і української мови. – Ч. I-II. – Вінніпег, 1917. – 211 с.
12. Павличко Д. Про написання назв українських міст англійською мовою // Відтворення українських власних назв (антропонімів, топонімів) іноземними мовами. Міжнародна наукова конференція, Київ 7-8 грудня 1993 р. Доповіді та повідомлення. – Київ, 1995. – С. 6-9.
13. Реформатский А.А. Перевод или транскрипция // Восточнославянская ономастика. – Москва: Наука, 1972. – С. 328-340.
14. Рудницький Я. Ібиця – острів еспанський // Сучасність. – № 10. – 1969.
15. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.І. Власні імена людей: словник-довідник. – К., 1996. – 335 с.
16. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – Москва, 1973. – 325 с.
17. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття. – Ужгород, 2008. – 671 с.
18. Шутяк Іван. Моя біографія (погляд у недалеке минуле). – Свидник, 2008. – 185 с.
19. Bubak J. Księga naszych imion. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1993. – 360 s.

Ljubomyr Beley

The Nature of Proper Names and Their Transition into Foreign Language

Summary. The article is devoted to the contemporary practice of proper names borrowing by foreign languages; its shortcomings are highlighted. The reason of the problem is rooted in the lack of ballance between the traditional methods of nomina propria borrowing and neglecting of specific features of proper names as linguistic units.

Key words: Proper name, characteristic feature, national significance, structural adapation.

Одержано 23.06.2016 р.